

ALISHER NAVOIYNING TARIXDA TUTGAN O'RNI

To'ychiyeva Ra'no Baxritdinovna

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Qarshi ixtisoslashtirilgan san'at maktabi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Alisher Navoiyning o'z davrida qilgan xizmatlari tarixga o'z munosib hissasini qo'shgan betakror shaxs ekakligi . Bolalik va yoshlik yillari muhim davlat arboblari va allomalar orasida o'tgani sababidan, Navoiyning kelajakdagi davlat ishlaridagi muvaffaqiyatlariga asos bo'lgan. Ayniqsa, Temuriylar davlati davrida muhim lavozimlarda ishlagan, Navoiy Husayn Bayqarodek sultonga butun umrlik do'st edi. U yozgan asarlarni o'rganish Navoiyning ilmiy shaxsi haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi. U til, she'riyat, hikoya va tarix sohalarida ishlagan.*

Kalit so'zlar: *Husayn Bayqaro, Temur, adabiyot, tarix, davlat, chig'atoy tili.*

KIRISH

Hirotda tug'ilgan Alisher Navoiy uyg'ur qabilasidandir. Otasi Kichkina bahodir nomini olgan, Temurning nevaralari xizmatida ishlagan, keyingi yillarda Boburshoh saroyida ham muhim lavozimlarda faoliyat yuritgan.1 Temur xoni Shohruh vafotidan keyin Hirotni tark etishga majbur bo'ldi va Alisher Navoiy bolaligining bir qismini Iroqda o'tkazdi. 1452-yilda Xurosonga qaytib keladi. Ilm oldi. Navoiy olgan bilim uning ijodi va keyingi davrda davlat arbobi sifatida paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Navoiylar oilasi temuriylar saroyida, hukmron oilada muhim lavozimlarda xizmat qilgan zodagonlardir. Alisher Navoiy saroyda yashab, Husayn Boyqaro bilan bir umrlik uzilmas rishtalar bilan bog'landi. Bu ishonch asosidagi do'stlik keyingi yillarda uni vazir darajasigacha olib chiqdi. Husayn Bayqara uni o'g'liga "ko'kaldosh" deb belgiladi. Navoiy o'n besh yoshga to'lganida otasidan ayrilib, Husayn Boyqaro va Abul Qosim Bobur xizmatida ishlaydi. Alisher Navoiy o'n to'qqiz yoshga to'lganida mashhur so'fiy shoir Abdurahmon Jomiy bilan tanishib, unga shogird bo'ldi. Abdurahmon Jomiy o'z asarlarida do'st va sodiq do'st ekanligini yozadi. Abdurahmon Jomiy vafotidan so'ng Alisher Navoiyning unga atab biografik asar yozishi ularning o'rtasidagi munosabatlarning nechog'lik iliq ekanligini bildiradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

1469-yilda Husayn Bayqaro hukmdor bo'lgach, Xurosondagi saroyda muhrdor etib tayinlanadi. Navoiyning Sulton Husayn oldidagi birinchi buyuk

xizmati Hirotdagi qo'zg'olon harakatini soliqlar hisobiga bostirish edi. Xalq mehrini qozonib, qaytib keldi. Bu muvaffaqiyatidan so'ng u muhrdor vazifasini amir Shayhim Suheyliga topshirib, oliy martabali davlat arbobi sifatida davom etdi. 1472-yilda devonbegi lavozimiga tayinlanadi. 1490-yilgacha bu lavozimda qolgan Alisher Navoiy davlat xizmatida mamlakatda poraxo'rlikka qarshi kurashib, haqoratga uchraganlarni himoya qilishga harakat qildi. 1481-yilda "Chil Hadis" va "Vaqfiya" nomli asarlarini, 1485-yilda esa "Nizomul Javohir" va "Tarixi Anbiyo va Hukamo" va "Tarix-i mulki ajam" nomli tarixiy asarlarini yozdi.

1485-yillarda "Hamsa" nomli asarini yozgan. Ikki yildek qisqa muddatda tugallangan "Hamsa" Abdurahmon masjidi Iskandari masnaviyida maqto'v ila tilga olingan. U 1487-yilda Astrobodga gubernator etib tayinlangan, biroq o'n besh yildan so'ng poytaxtdagi o'z vazifasiga qaytgan. 1489-yilda Navoiy Sayyid Hasan Ardasherining vafotidan qattiq qayg'uga tushib, devon bekligini tark etib, Husayn Boyqaroga xizmat qila boshlaydi. Husayn Boyqaro 1490-yilda chiqargan farmoni bilan hammaga shoirga hurmat-ehtirom ko'rsatishni buyurib, do'stiga qanchalik ahamiyat berganligini ko'rsatdi. 1491-1492-yillarda Munshaot asarini yozdi. Uning "Hamsatu'l-Mutahayyirin" asari 1492-yili vafot etgan Abdurahmon Jomiyning qayg'usi bilan yozilgan.

1497-yilda saroy fitnalari natijasida Boyqaroning o'g'li Badiuzzamon va nabirasi Mirzo Mehmet bilan munosabatlari noto'g'ri farmon tufayli o'ldirilgan. Bu chalkashliklarni tuzatishga uringan Navoiy bir vaqtning o'zida yozishdan ham chetda qolmagan va 1498-yili "Lison-ut Tayr", 1499-yili "Muhokamat-ul Lug'atayn" va "Siroj-ul Muslimin", 1500-yili "Mahbub-ul qulubi"ni yozgan. Navoiy o'zining taniqli va eng muhim asarlaridan biri bo'lgan Muhokamat-ul Lug'otaynda turk tilining fors tilidan ko'ra boyroq ekanligini tushuntirgan.

Mamlakatni avvalgi tartibiga qaytarishga urinib, salomatligi yomonlashgan Navoiy, 1500-yil 31-dekabrda mamlakatga qaytgan Husayn Boyqaroning etagini o'pib, yiqilib, uch kun ichida vafot etdi. Qudsiya masjidi yoniga qurilgan qabrga dafn etilgan. Alisher Navoiy davlat burchi davomida maosh olmagan va Hirotda me'morchiligiga katta hissa qo'shgan. Vazifasi davomida mahallalar, masjidlar, madrasalar, darveshlar uylari va kasalxonalar qurdirdi, hofiz tayyorlash markazini qurdi. Uning o'limidan so'ng, Hirotda rasmiy motam o'tkazildi va elga turkcha yug' taomlari tarqatildi.

Davlat ishlari va tilga oid asaridan imkoni bo'lganda tarixiy asarlar yozgan. Jamiyatda uning "Zubdat-ul Tavorix" asari tilga olinsa ham, asar saqlanib qolmagan va uning mazmuni haqida hech qanday ma'lumot qayd etilmagan. Asar haqida ikki xil fikr bor: biri turk sultonlari (Ilxonli va Temur) tarixiga va Husayn Boyqaro davriga tegishli. Boshqa bir qarash esa uning

"Tarixi Anbiyo Hukamo" va "Tarixi Mulk-i Ajam" nomli asarlarini birlashtirib yaratilgan kitobidir.⁴ Alisher Navoiy haqidagi tadqiqotlar, odatda, uning til bo'yicha yozgan asarlarini tekshirish sifatida namoyon bo'ladi. Ammo Navoiy nafaqat til ustida ishlagan, balki tarixiy va diniy mavzularda ham asarlar yozgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Hazrat Navoiy nafaqat davlat arbobi, balki adabiyot, din va tarixga oid asarlar ham yozgan. Adabiyotga qiziqishi yoshligidan boshlangan Navoiy g'azal yozishga kirishadi. Oilasi va atrofidagi shoirlar bilan birga yashashi, davrning mashhur shoirlari bilan o'rnatgan do'stligi natijasida she'riyatga qiziqishi ortib, shu yo'nalishda asarlar yozishiga sabab bo'ldi. Ilk asarlarini fors tilida yozgan Alisher keyinchalik turk tilining ustunligini qabul qilib, asarlarini turkiy tilda yozgan. U turkiy asarlari bilan turk madaniyatiga katta xizmatlar ko'rsatdi. Alisher Navoiy ma'lum bir idealni himoya qilar ekan, buni o'z asarlarida aks ettirdi. Uning asarlari tili soddalik va jiddiylikka asoslangan. Navoiy davlat arbobi sifatida musiqa, rassomlik, me'morchilik va xattotlik bilan ham qiziqdi. Alisher Navoiy til bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida qo'llagan chig'atoy tili Navoiy tili deb atalgan. Nafaqat Sharqiy Turkistonda, balki Ozarbayjon va Anadoluda ham o'z mehnatlari tufayli o'qib, o'rnatilgan bo'ldilar.⁵ Uning qalamiga mansub asarlardan ko'rishimiz mumkinki, uning serqirra shaxs ekanligini tushunamiz. Qolaversa, u o'z davrida yashagan ijodkorlarga homiylik qilgan davlat arbobiga aylandi. Uning hayotligida Hirot madaniyat, san'at, fan va adabiyot markazlaridan biriga aylandi. Bunda xalq orasida katta obro'-e'tiborga ega bo'lgan Alisher Navoiy o'zining xayrixohligi, davlat arbobi va adabiy shaxsi bilan bog'liq.⁶ Uning devonlaridan tortib, she'rlarigacha turkiy hayotning musiqa, rassomlik, me'morchilik va xattotlikdagi iste'dodini namoyon etgan asarlar yaratgan. Uning ba'zi asarlari haqida qisqacha ma'lumot keltiramiz.

1) "Badoye-ul bidoya" - Alisher Navoiy bu devonda faqat yigirma sakkiz harfda cheklanib qolmagan, o'z g'azallarini o'ttiz ikki harfga tartiblagan. Bu uning she'rlarini jamlagan birinchi devonidir. Husayn Bayqaro o'zining saltanati davrida ularni bir joyga to'plashni shaxsan o'zi buyurgan.

2) "Navodir un-nihoya" - Bu Navoiyning ikkinchi devonidir. Uning she'rlari 1476-1486-yillarni qamrab oladi.

3) "G'royib us-sig'ar" - birinchi devonida to'plagan she'rlaridan so'ng yigirma yoshgacha yozgan she'rlarini shu devonida jamlagan.

4) "Navodir ush-shabob" - yigirma yoshdan o'ttiz besh yoshgacha yozgan she'rlari jamlangan devon.

5) "Badoye ul-vasat" - devonda o'ttiz besh yoshdan keyingi o'rta yoshda yozilgan she'rlari jamlangan.

6) "Favoyid ul-kibar" - umrining oxirlarida yozgan she'rlarini o'z ichiga olgan devonidir.

Tarixiy asarlari: "Tarixi Anbiyo va hukamo" - "Payg'ambarlar tarixi" deb atashimiz mumkin bo'lgan bu asarda Odam Atodan Muhammad alayhissalomgacha bo'lgan payg'ambarlar va ba'zi ulamolar haqida so'z boradi. Asarda biz to'rtta ulug' farishta deb bilgan Jabroil, Azroil, Mikoil, Isrofil payg'ambarga yerdan tuproq olib kelganlar. Odam Ato va Muhammad alayhissalomga qadar yuborilgan payg'ambarlar va ba'zi avliyolar haqida ma'lumot berilgan.

"Tarixi ma'muriy" - fors tilidagi nasriy asar hisoblangan bu asar yarimmasnaviy uslubda yozilgan ikki bayt she'ri ham bor. Asardagi mavzu Bahrom Yazdigirdning g'alabasi tasvirlangan va so'nggi masnaviy qismida, agar hayoti imkon bersa, turk tarixini yozish istagi borligini aytadi.⁹ Asarning ahamiyati shundaki, unda diniy va tarixiy mifologiya haqida keng ma'lumotlar berilgan. Navoiy bu asarni tayyorlar ekan, "Jomi'ut-tavorih", "Tabariy tarixi", "Nasihatu'l-muluk", Bayzoviyning "Nizomu't tavorih" kabi islom olamining muhim manbalaridan bahramand bo'ldi. Umri davomida ko'p qiyinchiliklarga duch kelgan Navoiy vaqti -vaqti bilan dushmanlarga ro'baro' keldi va chuqur tushunmovchiliklar bilan kurashdi.¹⁰

Eronlik Xondamir fazilatli, ehtiyotkor, ulug'vor davlat arbobi 11 sifatida Navoiy haqida nafaqat o'zi bo'lgan davlat va mintaqada, balki turli geografialarda ham so'z yuritgan. Navoiyning shuhrati Anadoluga O'rta Osiyodan kelgan, uning adabiy shaxsi, ayniqsa, she'r va devonlari haqida tadqiqotlar olib borilgan, Alisher Navoiy ta'sirida chig'atoy tili ham "Navoiy tili" deb atalgan. "Boburnoma" da Bobur Alisher navoiy haqida shunday deydi: "Alisherbek noyob inson edi. U turkiy tilda shunchalik ko'p she'rlar kuylaganki, hech kim bunchalik ko'p va chiroyli kuylamagan. Oltita masnaviy kitob yozgan. Ulardan beshtasi Xamsa nomi bilan atalgan. Ruboiylari ham bor, lekin u zikr qilinganlardan pastroq va zaifroqdir. Mavlono Abdurahmon masjidiga taqlid qilib, o'z inshootlarini yig'gan. Xulosa qilib aytganda, u hammaga, har bir ishga maqola yozib, ularni to'plagan. "Mezon ul-avzon" nomli risolasini yozgan bo'lsa-da, ko'p tanqidlarga uchragan. Forscha devon ham tuzgan. Fors she'riyatida Foni taxallusini ishlatgan. Uning ayrim qo'shiqlari yomon emas; Lekin ularning ko'plari zaif va qadrsizdir".

XULOSA

Alisher Navoiy hayoti davomida davlat arbobi bo'lishi bilan bir qatorda yondashuv haqida 30 ta asar yozgan. Navoiy Eron adabiyotidan ta'sirlanib,

adabiyot va tilga oid aksariyat asarlarida ishqiy hikoyalar yozgan va biz payg'ambarlar tarixi deb atashimiz mumkin bo'lgan payg'ambarlar tarixiga, vazirlik davridagi Eron sivilizatsiyasi tarixiga oid asarlarini yozgan. Navoiyga nisbat berilgan ayrim asarlar bugungi kungacha yetib kelmaganmi, u turli mavzularda asarlar yozganmi, buni bilmaymiz. Bugungi kunda uning adabiyot va tilga oid asarlari haqida izlanishlar olib borilgan bo'lsa-da, Navoiyning tarixiy shaxsi bo'sh qolgan. Umid qilamizki, muttasil davlat ishlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan Navoiyning tarixiy asarlari ham davr tuzilishi haqida bizga yo'l-yo'riq ko'rsatishda muhim va bu jihat tezroq tadqiqotga tortiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abik, Ayçehan Deniz, "Ali Şir Nevai 'nin Zübdetül Tevarih'i Üzerine", Belleten Dergisi, C.I, 1999, s. 1-6.
2. Adigüzel, Sedat, " Ali Şir Nevai, Yaçami, Edebi Kiçiligi, Eserleri", Türkiyat Araçtırmaları Enstitüsü Dergisi, S.19, Erzurum 2002, s.109-115.
3. Akkuş, Metin, " Tarihi ve Edebi Bir Kişilik Olarak Nevai (Herat, 1441-1501) Ve Neva'nin Eserlerinde insan Problemi", A.U. Turkiyat Araçtırmaları Enstitüsü Dergisi, S.19, Erzurum 2002, s.123-132.
4. Borokov, A.K. " Ozbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai," ?ev. Rasime Uygun, Belleten, C.2, 1954, s.59-96.
5. Bulut, Serdar, " Asya Cografyasinin Buyuk Edibi Ali Şir Nevai „nin Hayati, Edebi Kişiligi, Eserleri Ve Turk Dili'ne Katkilari," Akademik Sosyal Araçtırmalar Dergisi, S.1, Sonbahar 2017, s.23-41.
6. Kut, Gunay, " Ali Şir Nevai", islam Ansiklopedisi, C.2, 1989, s.449-453.
7. Levend, Agah Sirri, Ali Şir Nevai Hayati, Sanati Ve Kişiligi I. Cilt, Turk Dil Kurumu Yayini, 1965.
8. Şen, Yasin, " Baburname'ye Gore Ali Şir Nevai", Turk Dunyasi Dergisi, S.37, Bahar 2014, s. 41-50.